

A VONZAT FOGALMÁNAK KIALAKULÁSÁRÓL

DOBOS CSILLA

A vonzat fogalma nem újkeletű. Kialakulásának története egészen a görög filozófusokig nyomon követhető. Természetesen a különböző korokban, a különböző filozófiai és nyelvészeti iskolák hatására a vonzat jelenségét eltérő, az adott korszakra jellemző fogalmi struktúrák keretei között elemezték. Figyelemreméltó azonban a különböző megközelítések egységes gondolati magva, amely ugyanúgy tetten érhető a sztoikus dialektika egyik legfontosabb fogalmában, a „lekton”-ban, mint ahogyan a régi grammatikusok „dependencia” fogalmában vagy a függőségi nyelvtan „dráma metaforájá”-ban.

Az alábbiakban a vonzat fogalmával kapcsolatos elemzések azon vonatkozásait említjük meg, amelyek napjainkban is aktuálisak és a modern vonzatemléletek részévé váltak.

1. A sztoikusok lekton-elmélete

Köztudott, hogy a görög volt az a legrégebbi európai nép, amely megkísérelte nyelvének leírását, nyelvtanának összefoglalását. Az Arisztotelész utáni időkben a *sztoikus filozófusok* teremtették meg a nyelvreírás olyan – elsősorban filozófiai és logikai alapokra épülő rendszerét, amely jelentős mértékben hozzájárult a nyelvtudomány kialakulásához és fejlődéséhez.

A sztoikusok nyelvészeti vizsgálódásainak keretét a *szó-és-paradigma modell* alkotta. Ez a szó-alapú morfológia elsősorban a szónak mint elkülöníthető nyelvi egységnek az azonosításával, valamint a szóosztályok megkülönböztetésével és osztályozásával foglalkozott. Emellett tartalmazta azoknak a kategóriáknak a meghatározását, amelyek a mondatokat alkotó szavak közötti szintaktikai viszonyok bemutatását szolgálták. Vizsgálódásaik során a sztoikusok különös figyelmet fordítottak a különféle logikai állítmányok elemzésére és kidolgoztak egy olyan egységes *mondatszerkezet-elméletet*, amely a görög igerendszerre jellemző predikátumtípusokra épül (Telegdi 1981). Ebben az elméletben központi helyet foglal el a *vonzat* problémaköre, ami azzal magyarázható, hogy a vonzat fogalma a sztoikus nyelvészet, és általában a sztoikus dialektika legfontosabb fogalmainak egyikével, a *lektonnal* áll kapcsolatban. Természetesen sem a sztoikusoknál, sem a sztoikusok nyelvészetét tárgyaló szakirodalomban nem fordul elő a vonzat mint *terminus technicus*, megtalálható azonban magának a jelenségnek a leírása és bemutatása.

Mi is tulajdonképpen a *lekton*? Mit takar ez a fogalom, amely végigkíséri a sztoikus filozófiát? A lekton objektív és testetlen, vagyis nem rendelkezik azzal a képességgel, hogy valamilyen hatást gyakoroljon vagy elszenvedjen. Testetlennek

lenni a létezés másodlagos módját jelenti, amely csupán négy dologra jellemző: az időre, a térre, az ürre és a lektionra. A sztoikus felfogás szerint a beszéd három tényezője közül kettő test, nevezetesen a hang és a vonatkozás tárgya, egy azonban testetlen, mégpedig a jelentett tényállás, a lektion. A lektion tehát nem tekinthető a tudatban végbemenő testi és szubjektív gondolkodási tevékenység részének; a lektion nem gondolat. Azonban a lektion a gondolat hozza létre, a gondolkodással koegzisztál és csupán akkor nyer önálló létet, ha elgondoljuk és kimondjuk (Telegdi 1981: 176-177). A lektion tehát nyelvi formában realizálódik, attól elválaszthatatlan. Például a *Cato sétál* mondatban az a testetlen cselekvés, amelyet a *sétál* szóval jelölünk, nem rendelkezik önálló, a gondolkodástól független léttel, tehát lektion.

A sztoikusok abból a feltevésből indultak ki, hogy a lektionok lehetnek *hiányosak* és önmagukban *teljesek*. Az *ír* szó például egy hiányos lektion, mivel önmagában nem lezárt, s ezért felmerül a kérdés: *Ki ír?* Ezzel szemben a *Szókratész ír* mondat önmagában is egy lezárt egységet, vagyis egy teljes lektiont alkot. A lektion-elmélet szerint a teljes lektionokhoz a kijelentések, a szillogizmusok, a mondatkérdések és a szókérdések tartoznak. A nem teljes lektionok pedig szójelentések, pontosabban névszók és igék jelentései.

Hasonló felosztás jellemzi az *állítmányokat* is. Az állítmányok osztályozásakor a sztoikusok csak igei vagy igei csoportokból álló mondatokat vettek figyelembe, mint ahogyan elméleteik igazolására is rendszerint igei mondatokat használtak. Nézetük szerint megkülönböztethetők egyszavas állítmányok, amelyek egyetlen igéből állnak és többszavas állítmányok, amelyek egy ige és egy névszó kapcsolatából jönnek létre. Az állítmányok szójelentések, vagyis nem teljes lektionok, és mint ilyenek *kiegészítésre* szorulnak, hogy teljes lektionná váljanak. Tehát az állítmány egy *lektion ellipes*, azaz *hiányos* lektion, amelyből csak úgy lehet teljes lektion, ha egy nominativuszban álló főnévvel kapcsolódik össze. A teljes lektionná válásnak ez azonban csupán a minimális feltétele, mivel bizonyos állítmányoknak egyéb kiegészítésekre is szükségük van ahhoz, hogy kijelentésekké válhassanak.

A lektion-elmélet nem csak a teljes lektionná válás folyamatát vizsgálta, hanem azokat a tulajdonságokat is, amelyek az egyes kiegészítéseket jellemezték. Ennek eredményeként jött létre az állítmányok *bináris jegyek* segítségével történő csoportosítása. A [+ – teljes] bináris jegy alapján megkülönböztették egyfelől a teljes állítmányokat, amelyek főnévvel összekapcsolva teljes lektiont, vagyis kijelentést alkotnak. Másfelől elhatárolták a hiányos vagy nem teljes állítmányokat, amelyek csak egy *casus obliquusban* álló főnévvel alkotnak teljes lektiont. Így például a [+ nominativusszal kapcsolódó] bináris jegy segítségével az állítmányokat annak főnévnek az esete alapján osztályozták, amelyekkel az adott állítmány teljes lektiont alkotott (Telegdi 1981: 178).

Az állítmányok bináris jegyek alapján történő csoportosítása vezetett el

annak megállapításához is, hogy a mondat nem más mint az *állítmányban foglalt terv* realizálódása. Felismerték továbbá, hogy ezen terv megvalósulásához, vagyis egy teljes lektion létrejöttéhez *bizonyos számú és meghatározott minőségi jegyekkel* rendelkező nyelvi egységre van szükség. Következésképpen a teljes lektont az állítmány valamint az állítmány által előírt jellemzőkkel rendelkező kiegészítések összekapcsolása hoz létre.

2. Apollóniosz mondattana

A vonzatok vizsgálatának következő jelentős állomását az alexandriai *Apollóniosz Düszkolosz* (Kr.u. II. század) munkái jelentették, amelyek a görög nyelv első átfogó szintaktikai leírását és elemzését tartalmazták.

Apollóniosz a görög nyelv szintaxisának feldolgozása során részletesen elemezte az igék és a különböző esetekben álló főnevek kapcsolatát, valamint a főnévszerűen ragozott szavak egymás közötti viszonyait. Vizsgálta továbbá a főnévi esetek és az igék különböző osztályai (pl. cselekvő, szenvedő, semleges) között lévő összefüggéseket, külön figyelmet fordítva a *tárgyas igék* sajátosságaira. Szemléletes metanyelvi megfogalmazások segítségével mutatta be a tárgyas igék és a függő esetben álló főnevek közötti szintaktikai viszonyokat: „az ige megkíván egy bizonyos esetet”; „az esetet az igéhez kell igazítani”; „az igét a tárgyesethez kell közelíteni” stb. (Robins 1999: 49).

Mondattani leírását Apollóniosz a főnév és az ige közötti kapcsolatra, valamint ezen két kategóriának a mondat többi szóosztályaihoz fűződő viszonyaira építette fel. Mindez mintegy előrevetíti a modern nyelvtudomány olyan fogalmainak körvonalait, mint például az *esetgrammatika*, a *függőség* vagy a *kormányzás*.

A mondattani leírások során használt metanyelv az elvontabb mondattani viszonyok megragadására is alkalmasnak bizonyult. Például a „*paralambanesthai*” (amik együtt vannak véve) és a „*symparalambanesthai*” (amik ezen kívül együtt vannak véve) terminusok olyan elgondolásokat tükröznek, amelyek a mondat hierarchikus felépítésére vonatkozó modern elméletekkel és a közvetlen összetevős szerkezetekkel hozhatók kapcsolatba.

3. A skolasztikus filozófia és a spekulatív grammatika

A középkorban eleinte a nyelvtan mint a hét szabad művészet egyike, a tudományos ismeretek alapjának számított, jóllehet a nyelvészeti kutatások a latin nyelvtan tanulmányozására korlátozódtak és a teológiával szemben alárendelt szerepet játszottak. A nyelvtan tanulmányozása gyakorlati és normatív keretek között folytatódott, amelynek elsődleges célja az oktatás volt. Ezt a didaktikus nyelvészeti munkát váltotta fel a középkor második részében (kb. 1100-tól a korszak végéig) a *spekulatív nyelvtan*.

A spekulatív nyelvtan a középkori nyelvészetnek és azon belül a

skolasztikus filozófia korszakának (kb. 1200-1350) a legjelentősebb nyelvelméleti fejleménye, amelynek képviselői a *modisták*. A modisták spekulatív grammatikai tulajdonképpen a jelölés módjairól (*modi significandi*) szóló értekezések, amelyek megkísérlik az ókori görög és római nyelvészeti elvek integrálását a skolasztikus filozófia rendszerébe. A modisták azonban nem elégedtek meg a latin pusztá leírásával és az egyszerű szövegmagyarázatokkal, hanem a leírások mögött rejlő elméletek feltárására és az ehhez szükséges kategóriák meghatározására törekedtek. Ennek következtében a spekulatív nyelvtanírók fogalomrendszere jelentős mennyiségű új terminust tartalmazott (pl. *modi essendi*, *modi intelligendi*, *modi significandi* stb.), amelyeket – mai nyelvhasználattal élve – morfoszemantikai kategóriáknak minősíthetnénk. A modisták legjelentősebb felfedezései és legnagyobb újításai mégsem a morfológia vagy a szemantikai területéhez kötődnek, hanem a mondattanhoz. A sztoikusok óta Európában első ízben a spekulatív nyelvten keretein belül fogalmazódott meg egy rendszerezett szintaxiselmélet, mintegy ellensúlyozva a korábbi nyelvtenok morfológia-központúságát (Robins 1999: 93).

A modern szintaxiselméletek egyes fogalmai a modisták spekulatív grammatikáiban jelentek meg először. Például a „kormányzás” (*rectio*) terminus már *Petrus Helias* XII. századi Priscianus-kommentárjában szerepel, amelyben a szerző filozófiai magyarázatot keres Priscianus nyelvteni leírásaihoz. *Petrus Helias* a „kormányoz”, „uralkodik” (*regere*) terminust egyrészt az előljárószók és a függő esetben álló főnevek kapcsolatának bemutatására, másrészt a mondatot alkotó szavak közötti függőségi viszonyok leírására használta, amennyiben ezen viszonyok esetalakokban is kifejeződtek. Erfurti Tamás: *Grammatica speculativa* című művében (kb. 1310), amely egy viszonylag késői modista szövegnek számít, a fent említett viszonyok bemutatására nem a „regere”, hanem a „deservire” (szolgál, hódol) igét használta. A terminus metaforikus jelentése magában foglalja azt a gondolatot, mely szerint a mondat egyes elemei mintegy kiszolgálják a mondat többi elemét, vagyis a mondat egyes elemei függőségi viszonyban állnak egymással. A „*dependens*” (ami függ) és a „*terminans*” (amitől függ) közötti viszonyok altípusait aszerint különböztette meg, hogy a mondat mely elemei állnak a függőségi viszony két oldalán. Ennek alapján más függőségi viszonyban áll egymással az ige és az alanyesetű főnév, az ige és a függő esetű főnév, a melléknév és a főnév, a határozó és az ige.

A modern mondattanok verbocentrikus elméleteivel ellentétben (Simigné 1998: 23-55), a spekulatív grammatikákban a legtöbb típusú függőségi viszonyban az ige szerepel „*dependensként*”, a főnév pedig „*terminansként*”. A spekulatív grammatikák függőségi viszonyokra vonatkozó egyéb megállapításai sem mutatnak azonosságot a modern mondattanok egyikével sem. A modisták értekezéseiben megfogalmazott szintaxis elmélet jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy felismerték és leírták a mondatszerkezet olyan függőségi viszonyait,

amelyek mélyebben rejlenek, mint a felszínen megmutatkozó esetragok (Robins 1999: 94-101). Ennek során elméletükbe új nyelvészeti kategóriákat vezettek be, amelyek közül többet megváltoztatott tartalmi jegyekkel a modern szintaxiselméletek is használnak.

A fent elmondottakon kívül figyelemre méltó a modisták elméletének azon része, amelyben a mondat elfogadhatóságának a kritériumait határozták meg. Filozófiai megközelítésben ezen kritériumok az *Arisztotelész-féle négy okhoz* hasonlíthatók. Ez nem véletlen, hiszen egyfelől a spekulatív grammatikák háttérét képező skolasztikus filozófia gyakorlatilag az arisztotelészi tanoknak a katolikus teológiába való integrálása révén jött létre, másfelől az arisztotelészi okoknak a nyelvészetben bizonyos fajta elvek feleltek meg. Ezek közül most a témánk szempontjából legfontosabbat emeljük ki. Ez az elv egy ún. *ható-elv*, amely a különböző szóosztályokhoz tartozó szavak közötti, *ragozott alakok* által kifejezett *függőségi viszonyokban (modi significandi)* realizálódik. A ható-elv megfogalmazásának részét képező „*modi significandi*” kategóriában ily módon körvonalazódni látszik az a gondolat, amelyet napjainkban általában szintaktikai funkcióként határozzunk meg.

A szintaktikai szerkezetek elfogadhatóságának feltételei között szintén több olyan kritériumot találunk, amelyeket ma is fontosnak tartunk. Amellett, hogy a szintaktikai szerkezetet alkotó szavaknak megfelelő szóosztályokhoz kell tartozniuk és megfelelő alakban kell szerepelniük, lényeges szempont a szavak *összeillősége*. Ezen utóbbi kritérium megvalósulásának szükségességét a modisták olyan szószerkezetek segítségével szemléltették, mint a **cappa categorica* (kategorikus sapka), **lapis amat filium* (a kő szereti a fiút). A példaként említett, nyelvtanilag helyes, mégis elfogadhatatlan kollokációt alkotó szerkezetekkel a modisták több száz évvel megelőzték azon álmondatok sokaságát, amelyek közül napjainkban az egyik legismertebb és legtöbbit idézett mondat a Chomsky-féle *Colorless green ideas sleep furiously*. Érdekes megemlíteni, hogy a modisták – a generatív grammatikák képviselőihez hasonlóan maguk találták ki azokat a mondatokat, amelyekkel elméletüket szemléltették. Mindez ellentétben állt a hagyománnyal, melynek megfelelően a görög és a latin nyelvészek klasszikus szövegekből vett idézeteket használták fel munkáikban.

4. A kāraka fogalma

A középkor után a nyelvészeti vizsgálódások köre kitágult: egyrészt elkezdődött az élő európai nyelvek tanulmányozása, másrészt pedig az arab, héber és szanszkrit nyelv kutatása. Ez utóbbinak óriási jelentősége volt a történeti és az összehasonlító nyelvészet kialakulásában, valamint a hagyományos leíró nyelvészet különböző témaköreinek kutatásában.

Az indiai szakirodalom, amely nagyrészt *Pānini* művének kommentálásából állt, részletesen foglalkozott a nyelvi elemek közötti viszonyok kérdésével. A

mondat magvának az *igét* tekintették. Az ige és a mondatban szereplő többi szó viszonyának elemzése során az indiai nyelvészek három olyan követelményt jelöltek meg (Robins 1999: 171), amelyeknek teljesülni kellett ahhoz, hogy grammatikailag helyes mondatok jöhessenek létre:

a szavaknak mint meghatározott nyelvtani osztályok tagjainak egymás várományosainak kell lenniük, mert ennek hiányában csupán a szavak egymást követő, értelmetlen csoportja jön létre;

a szavaknak szemantikailag összeillőnek kell lenniük;

a szavaknak időben közvetlenül egymás után kell következniük.

Az igével kapcsolatban álló főneveket *kāarakáknak* (szereplőknek, résztvevőknek) nevezték és az ige által jelölt cselekvésben vagy folyamatban betöltött szerepük alapján osztályozták őket (például: a cselekvő, a cselekvés tárgya). Figyelemre méltó az indiai nyelvészek azon megállapítása, mely szerint a kārakák többféle formális eszközzel is kifejezhetők.

A kāraka fogalma nem azonosítható sem az eset, sem a vonzat fogalmával, ám jelentése alapján mégis közel áll azokhoz az absztrakt esetekhez, amelyeket az esetgrammatikával foglalkozó kutatók, illetve a kormányzás és kötés elméletének generatív grammatikusai használnak (Fillmore 1968: 1-88, Anderson 1977, Horrocks 1987: 102-108).

5. A vonzat fogalma a magyar nyelvészeti szakirodalomban

A szófajközponitú latin grammatikákhoz hasonlóan a régi magyar nyelvtanok is *Dionysios Thrax* műveit tartották követendőnek. A szintaxissal külön fejezetben foglalkozó grammatikák csak a középkorban terjedtek el. Ezek a mondattanok azonban még erősen szótani jellegűek voltak, a szavak összekapcsolódási módjait az egyeztetés, illetve a vonzat alapján vizsgálták. Ezt a fajta szintaxist a XVIII-XIX. századig *szókötésnek*, *öszverakásnak* vagy *szórakosgatásnak* nevezték, s mindez tulajdonképpen nem a mai értelemben vett mondattanok, hanem inkább a szószerkezettannak felelt meg. A régi magyar grammatikák szintaxissal foglalkozó részei általában három fejezetre tagolódtak, úgymint: *egyeztetés*, *vonzat* és *szórend* (Károly 1964: 165).

A XIX. század elejétől kezdődően a mondattant azonban már nem a *Dionysios Thrax* grammatikájából eredeztethető szófaji szemlélet alapján, hanem a mondatrészek szerint tárgyalták (Károly 1964: 166). A mondatrészek értelmezése Simonyi Zsigmond (Simonyi 1889) nevéhez fűződik, de az egyes mondatrészek elnevezése és a mondatrészek szerint történő elemzés már a Simonyi előtti nyelvtanokban is megtalálható (Szvorényi 1861, Riedl 1864).

5.1. A vonzat fogalma a régi magyar nyelvtanokban

A mondatban az ige központi szerepének és a bővítmények különböző funkcióinak a hangsúlyozása *Fogarasi János* (1801-1878) jogtudós és nyelvész, valamint

Brassai Sámuel (1800-1897) erdélyi polihisztor nevéhez fűződik. Mindkét tudós olyan fontos eredményekre jutott a magyar nyelvtudomány, azon belül elsősorban a mondathangsúly, a szórend és a centralizmus elvén alapuló mondat szerkezet vizsgálata során, amelyek jelentősen előrevitték a mondattani kutatásokat és előkészítették a terepet a különböző vonzatgrammatikák számára.

Természetesen Fogarasi és Brassai felismerései nem minden előzmény nélkül születtek meg. Régi grammatikusaink közül például *Szenczi Molnár Albert* (Szenczi 1610) foglalkozott mondattanában vonzatokkal, amelyeket azután ennek megfelelően használ a műveiben: „ki féli hatalmadat”, „hiszek szent lélekbe hiszek egy közönséges keresztyén anyaszent egyházat”, „én csudálok ti rajtatok” (Szathmári 1968: 218).

5.1.1.

Kövesdi Pál (1686) gyakorlati jellegű nyelvtanának mondattani részében a latintól eltérő magyar szerkezetekről szólt. Ún. *regulákban* sorolta föl az igék vonzatait: „De regimine seu rectione genitivi et dativi”, „De rectione accusativi”, „De rectione ablativi”, „De rectione verbi infiniti” (Szathmári 1968: 339). Külön figyelmet fordított a tárgyessel és más ragos formákkal álló igékre és azok származékaira (*csudál vmit, de csudálkozik vmin*), illetve a kétféle vonzattal álló igékre és melléknevekre (*fél vkit, vkitől; méltó vmire, vmihez*).

5.1.2.

Kortársaihoz hasonlóan *Pereszlényi* (1702) is a latin mondattanok szerkezetét követte; munkájának első fejezetében a szóegyeztetésről, a többi öt fejezetben pedig a vonzatokról írt. Megállapította – többek között –, hogy a cselekvő igék leggyakoribb vonzata a tárgyeset, de sok ige a tárgyeseten kívül részeshatározóval vagy más esetekkel is állhat (pl.: *Vettem kertet tíz aranyon*). A szerző bemutatta a visszaható, műveltető és a szenvedő igék vonzatait, utalva arra, hogy jelentésétől függően egy adott ige mellett többféle vonzat is állhat.

5.1.3.

A XVIII. század legvégén jelent meg Gyarmathi Sámuel (1751-1830): *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794) című munkája, amelyet a szakirodalom az első magyar szintaxisnak tart. Könyvének bevezetőjében („Előljáró beszéd”) arról szólt, hogy az eddigi grammatikák – ismeretei szerint – nem tartalmaztak semmiféle útmutatót a magyar „*öszverakáshoz*”, holott az „*öszverakás*” törvényei igen fontosak a nyelv bemutatásában és a helyes beszéd kialakításában. Könyve 96. §-nak szöveges bevezetőjét egy „Útmutató tábla” követi, amely a szintaxis ágrajzos felvázolását tartalmazza. A szintaxist először a törvényes (*Legitima*) és a stiláris (*Figurata vel Ornata*) regulák által szabályozott részekre bontotta, majd az előbbit két további egységre tagolta, úgymint egyeztetési (*Convenientiae*) és szabályozó

(*Regiminis*) részekre. Mai szemmel is figyelemre méltó a „*Regiminis*” rész további rendszerezése, amely gyakorlatilag egy ágrajzokkal operáló, formalizáló nyelvtani leíráshoz hasonlítható (Gulya 1978: 87).

Szintaxisának törvényeit Gyarmathi matematikai jellegű eljárásokkal vezette le egy tíz tételben megfogalmazott egyetemes nyelvtanból. E tíz tételből csupán egyet említünk Gulya János rövidített átfogalmazásában: „A mondatban az alanyon és az állítmányon kívül a ’mellesleg oda járuló nevek’, vagyis a tárgy és a határozók (vonzatok), csak meghatározott rendben és érvénnyel következhetnek.” (Gulya 1978: 92) Gyarmathi szerint az „öszverakás” fő része a nyelvtannak, hiszen a legszebb szavakból sem lehet szép nyelvet formálni, ha azok nem az „öszverakás” törvényei szerint rakatnak össze szép „palotává” Továbbá a beszéd is csak abban az esetben értelmes, ha a szavakat „nem hányjuk széjjel csak a mi tetszésünk szerint”, hanem oda helyezzük, ahová az „öszverakás” törvényei azt megengedik: „Ha egy mondás vagy ki-tétel, tsak két szóból áll-is; mindjárt egyike a másiknak törvényt szab, hogy az, hol, és miként álljon, úgy, hogy az egyik mindenkor bíró, (regens) a’ másik pedig birattatott (rectum).” (Gyarmathi 1794)

Az első magyar szintaxis írójának racionalista szemléletű rendszeres nyelvtanában tehát már találkozunk a *regens-rectum* fogalom párral, az „öszverakás” törvényeit megfogalmazó definíció részeként. Gyarmathi definíciója szerint a *regens* egyrészt a *rectum* mondatban elfoglalt helyét, másrészt pedig a nyelvtani formáját határozza meg.

5.1.4.

A XIX. század első felében megjelenő főleg gyakorlati célokat szolgáló nyelvoktató művek különös figyelmet fordítottak az ige mondat-szervező szerepére, valamint az egyes mondatrészek közötti viszonyok vizsgálatára (Márton 1812, Farkas 1816, Szalai 1831, Vajda 1840). Az alábbiakban Szalay Imre megállapításaiból említünk néhány példát.

Szalay Imre a *Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulók számára* című nyelvtanának második „czikkelyében” („A’ Szók’ öszveigazításáról”) a következőket állapította meg: „[...] a’ vezérlett szó a’ vezér szóhoz a’ megkívántató ejtésben, számban, személyben, módban ’s időben ’s a’ t. legyen alkalmaztatva ’ igazítva. [...] A’ szók’ öszveigazítását a’ mondásban elő forduló ige alapítja ’s legfőképpen vezérli. Az igével kell kérdeznünk: ki? mi? kié? mié? kinek? minnek? kit, mit? kitől? mitől? kire? mire? ’s a’ t. ’s így tetszik-ki, micsoda ejtésbe ’s számba szükség tenni a’ nevet, vagy e’ helyett a’ névmást, részesülőt, ’s a’ beszéd’ más változható részeit.” (Szalay 1831: 132.) Szalay terminológiájával élve tehát a következőképpen fogalmazhatjuk meg a *vonzat törvényét*: a vezér-szó, vagyis az ige vezérli a vezérlett szavakat, vagyis a bővítményeket, meghatározva ez utóbbiak esetét, számát, személyét, módját és idejét.

5.1.5.

A vonzat fogalmának további pontosításában fontos szerepet játszott az 1846-ban közrebocsájtott akadémiai nyelvtan (*A magyar nyelv rendszere*, MNYR 1846). Az akadémiai nyelvtan harmadik, mondattani része a következő felosztásban tárgyalja a szóegyeztetés és a szóvonzat kérdéseit. A szóegyeztetés és a szórend mellett a szóvonzat alkotja az ún. *szókötés* három alapegységét, a szókötés pedig a mondatkötéssel együtt a mondatban két alapvető részét képezi. Szókötésen az egyes szavak vagy beszédrészek értelmes mondatokká való alakításának szabályait érti, a szókötés részeként tárgyalt szóvonzat pedig a beszéd részeinek viszonybeli összeköttetéseit vizsgálja. A beszéd részei ugyanis a mondatban többféle viszonyban állnak egymással, s ezen viszonytól függően különbözőképpen módosulhatnak: „Azon név vagy ige, melly maga mellé más nevet vagy igét viszonyít: vonzó- vagy vezér-névnek és igének; a' viszonyított név vagy ige pedig vonzott-nak vagy vezérlett-nak mondatik, és ragot veszen fel.” (MNYR 1846: 281.) Ez a definíció egyértelműen hangsúlyozza az ige *mondatszervező* szerepét, mivel a „vonzónév”, illetve „vezérnév” terminusok mellett egy szófaji kategória nevét említi. Ezáltal mintegy magától értetődőnek tünteti fel, hogy amennyiben egy szó szófaja ige, akkor az „vonzó” vagy „vezér”

5.1.6.

Ezt a gondolatot mélyítette el Brassai Sámuel: *A magyar mondat* (Brassai 1860, 1863-1865) összefoglaló elnevezést viselő értekezéseiben. Legtöbb kortársával ellentétben Brassai úgy vélte, hogy a mondatban nincs dualizmus, illetve az alany és az állítmány dualizmusa semmiképpen nem tartozik a mondat lényeges jegyei közé. A „nyelvbéli egyén”, a mondat, amely az igéből és az igéhez tartozó igehatározókból áll. Ez utóbbiak, köztük az alany is, úgy viszonyulnak az igéhez, mint a „vazallusok” a fejedelemhez. S bár a mondatnak „*tartó és forduló sarka*” az ige, azért a „vazallusoknak” is vannak „törvényesen szabályozott jogaik, rendfokozatuk és némi önkormányzatuk” Brassai megállapítja, hogy az ige egymaga is képes önálló és értelmes mondatot alkotni, azonban rendszerint „az igét másnemű szókkal támogatjuk, melyek értelmét kifejtik, magyarázzák, fokozzák, minősítik, meghatározzák, szélesítik, korlátolják, hozzája tartozó körülményeket jelelnek” (Brassai 1865: 178). Ezek a határozók, melyeket Brassai szintaktikailag egyenértékűnek tart, mivel egyikük sem „előbbvaló”, egyikük sem „lényegesebb”, egyikük sem „nélkülözhetetlenebb”, mint akármelyik másik. Így tehát a határozók „*bolygók az ige-nap körül*”, amelyek maguk is holdakat vonzanak és vezetnek maguk körül – ezek a határozók határozói, vagyis a jelzők. Ennek alapján Brassai megkülönböztetett egyszerű és jelzős mondatokat. A jelzős mondatok annyiban térnek el az egyszerű mondatoktól, hogy előbbieken a jelzők csak közvetve „hódolnak” az igének, míg a határozók közvetlenül határozzák meg az igét. A centralizáció elve azonban itt sem szenved csorbát, mert ha közvetve is, de minden

tag a mondat lelkére, az ígére vonatkozik, melyben a mondat főcélja tömörül (Brassai 1860: 342).

5.2. A határozók körül kialakult vita

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a határozók megítélése, a különféle határozók osztályozása és besorolása nem egységes. „Bizonyos, hogy a határozók definiálása és a határozó-fajok elkülönítése a nyelvtannak egyik legnehezebb feladata általában, de különösen bonyolult az a magyarban” – írja 1900-ban Kardos Albert a *Magyar Nyelvőrben* (Kardos 1900: 245). S valóban, ha végigtekintünk a XIX. század magyar grammatikáin, azt látjuk, hogy csaknem minden évtized újabb változást hozott a határozók felosztásában. Különösen sok problémát okozott a határozók bizonyos osztályainak, nevezetesen a *képes helyhatározóknak* és az *állandó határozóknak* a jellemzése és osztályozása. Nem véletlen, hogy a nyelvészek többsége (Kis-Erős 1915, Klemm 1928) a képes helyhatározóknak, illetve az állandó határozóknak, vagy más terminológiával élve az állandó vonzatoknak a definiálását és kategorizálását tekintette a különféle határozórendszerek próbakövének.

5.2.1.

A határozók osztályozását aszerint szokás típusokba sorolni, hogy az egyes mondatban szerzői hol helyezték el rendszerükben a vonzatokat. Az ún. *kiegészítő osztályozásnak* (Szvorényi 1861, Riedl 1864) az a lényege, hogy a határozók közül kiemelik a vonzatokat és kiegészítőkként kategorizálják őket. A kiegészítővel egy olyan új mondatrészt teremtettek az állítmány, az alany, a határozó és a jelző mellett, amelyet bizonyos igék mindig ugyanazzal a raggal és névutóval kívánnak meg maguk körül. Az állítmányt *vonzónak*, a kiegészítőt *vonzottnak*, magát a jelenséget pedig a *vonzat törvényének* nevezték (Bachát 1980: 102).

5.2.2.

A kiegészítő osztályozással szemben a későbbi magyar mondatokban jóval nagyobb hatása volt az ún. *képes helyhatározós osztályozásnak*. Ezen osztályozás létrehozója Szinnyei József volt (Szinnyei 1885), aki szerint nemcsak a szavakat, hanem a helyhatározóragokat és a helyhatározós körülményt kifejező névutókat is lehet képes, azaz átvitt értelemben használni. A képes értelemben használt határozói raggal vagy névutóval ellátott szavak nem igazi, hanem képes helyhatározók.

5.2.3.

A határozó fogalmának tisztázására *Simonyi Zsigmond* (1853-1919) kétkötetes monográfiájában került sor (Simonyi 1888-1892). Simonyi azon mondatrészeket

nevezte határozóknak, amelyeknek az a feladata, hogy az állítmányt, illetve az ígét közelebről meghatározzák és kiegészítsék. Az alany és a tárgy nem tartozott ezen mondatrészek közé.

A tárgy, illetve a határozó megkülönböztetése mellett Simonyi nevéhez fűződik a vonzat fogalmának ártértékelése is. Monográfiájának V fejezetében („Az állandó határozók [‘vonzatok’]”) kifejtette, hogy minden nyelvben nagy számmal található állandó kapcsolatok, amelyek *szokásszerűen* ismétlődnek, mivel a szokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos határozókkal kapcsol össze. Majd leszögezte: „Az ilyen állandó határozókat magyar nyelvtanaink hosszú ideig vonzatoknak nevezték.” (Simonyi 1888: 45.) Simonyi annyiban bírálta a „vonzat” elnevezést, amennyiben azt a Szvorényi-féle értelmezésben használták: a szóvonzatban az egyik szó olyan hatással van a másikra, hogy az valamely ragot fölvenni kénytelen. Ez a definíció azonban csak néhány megmerevedett szólásra érvényes, az esetek többségében a vonzatok állandósága meglehetősen *relatív* és korántsem szükségszerű. A korábbi vonzat értelmezéssel szemben megállapította, hogy a vonzat ragjai, illetve a névutó nem a vonzó ige hatására szerepel a mondatban, hanem *saját jelentésénél* fogva, amely aztán a vonzó ige jelentésével kombinálva együttesen fejezi ki azt a tartalmat, amit éppen közölni szándékozunk (Simonyi 1888: 45).

Simonyi újabb kísérletet tett a határozók osztályozására. Az ún. *állapothatározós osztályozásában* az állandó határozókat is az állapothatározók közé sorolta.

5.2.4.

Az eddigiek folyamán bemutatott nézeteket élesen bírálta *Balogh Péter*, amennyiben úgy vélte, hogy a határozók világos áttekintéséhez tovább kell lépni az alakok pusztá vizsgálatától és az alaktani kategóriáktól. Nézete szerint a határozók rendszerét kizárólag *mondattani alapokra* lehet felépíteni (Balogh 1897: 353). A határozóknak számára is az a legvitatottabb és legtöbb fejtörést okozó része, amelyet Simonyi tévesen az állapothatározók, Szinnyei pedig a képes helyhatározók közé sorolt. Balogh utal rá, hogy a nyelvészek közül többen nem is tartották az említett mondatrészeket határozóknak, hanem *kiegészítőnek* vagy *kiegészítésnek* nevezték őket. Ez utóbbi elnevezések indokául az szolgált, hogy azoknak az igéknek vagy mellékneveknek, amelyekhez járulnak, magában nincs teljes értelme és ezért kiegészítésre szorulnak a szóban forgó mondatrészek által. Mások ugyanezen jelenséget (*bízik vkiben, gondol vkire, gondolkodik vmin, vmiről* stb.) *függő határozóknak* és *vonzatoknak* is nevezték.

Balogh a *Magyar Nyelvőr* (Balogh 1897: 245-252, 384-392) hasábjain egy cikksorozatban írt arról, hogy milyen tulajdonságok jellemzik e különféle terminológiával jelölt mondatrészeket. Legfeltűnőbb sajátosságukat abban látta, hogy „szükségképpen hozzájárulnak az ígéhez, az ige mintegy vonzza őket, s nélkülük

az ige nem állhat” Például a *bizik* igéhez okvetlen hozzá kell tenni, hogy *kiben*, a *hasonlít* igéhez, hogy *kihez* stb. (Balogh 1897).

Már Simonyi felismerte, hogy e mondatrészek és a többi határozó közötti különbség nem magukban a határozókban, hanem az igefogalomban rejlik (Simonyi 1888-1892. I.: 45-49). Ezt a nézetet vallotta Balogh is. Ő a logikából kölcsönvett ún. „viszonyos” és „viszonytalan” fogalmakat (Mill 1874: 58) tette meg *tárgyhatározós rendszerének* alapjául. Abból indult ki, hogy a logikában a viszonyos fogalmak olyan jegyeket foglalnak magukban, amelyek szükségképpen más fogalmakat is feltételeznek. Például az *anya* fogalma feltételezi egyrészt az *anya*, másrészt a *gyermek* fogalmát, az *uralkodó* az *alattvalókat* stb. Ennek analógiájára állapította meg, hogy bizonyos igék vagy mellékevek viszonyos fogalmak, amelyek „okvetlenül *kiegészítésre* szorulnak”, mivel olyan cselekvést vagy tulajdonságot fejeznek ki, amelyet maga az alany nem végezhet el, illetve az alany magában nem birtokolhat; „elvégzésére és bírására más személyek és tárgyak is szükségesek, mint közreműködő tényezők” (Balogh 1897: 386). Példaként a *hasonlít*, *bizik*, *jártas* viszonyos fogalmakat említi, mint olyanokat, amelyek okvetlenül kiegészítésre szorulnak. Vannak azután olyan igék és mellékevek, amelyek *önmagukban* is tökéletes értelmet fejeznek ki, mivel olyan cselekvést vagy tulajdonságot jelölnek, „melyhez nem kell szükségkép hozzájárulni más személynek vagy tárgynak, elég maga az alany, amelyhez a cselekvés v. tulajdonság fűződik” (Balogh 1897: 386). Balogh példái a következők: *A fiú alszik. Atyám egészséges.*

Minden attól függ tehát, hány tényező a cselekvő, pontosabban hány közreműködő tényező szükséges a cselekvéshez. Az elmondottak alapján nem túlzás azt állítanunk, hogy Tesniére-dráma metafórájának egy egyszerűsített változatával állunk szemben, amelyből azonban a Balogh által „közreműködő tényezőknek” nevezett bővítmények további differenciálása még hiányzik. Amikor Balogh azt mondja, hogy a cselekvéshez „ritkábban elég egy tényező, a legtöbbször azonban legalább két tényező szükséges”, tulajdonképpen a mennyiségi valencia fogalmát határozza meg, igaz szintén egyszerűsített formában.

5.2.5.

Annak ellenére, hogy Szinyei „képes helyhatározós” rendszerét több bíráló érte, a XX. század első felének jelentősebb mondattanai az ő osztályozására épültek. Bizonyos módosításokkal *Klemm Antal* (1883-1963) is elfogadta Szinyei rendszerét. Klemm abból indult ki, hogy a ragok használata nem az ige vonzerejétől függ, hanem azoktól a *viszonyoktól*, amelyeket ki akarunk fejezni. Az 1927-ben felolvasott akadémiai székfoglalójában mely egy évvel később *A mondattan elmélete* címmel nyomtatásban is megjelent (Klemm 1928) részletesen foglalkozott a határozók kérdésével. „A mondattan tüzetesebb rendszere” c. fejezetben hangsúlyozta, hogy a határozóknak a jelentésből kiinduló

tárgyalásához logikailag kifogástalan határozórendszerre van szükség, melyet a már létező határozórendszerek kritikai átvizsgálásából nyerhetünk. Klemm rendszerének lényege az állítmányban és a határozóban kifejezett fogalmak között fennálló gondolati viszonyban ragadható meg. Az egyes gondolati viszonyokat Klemm *logikai* fogalmak alá rendelte, mint például: hely, idő, állapot, mód stb. Megállapította továbbá, hogy a határozói ragok és névutók eredetileg helyi viszonyokat jelöltek, azonban idővel más, elvontabb viszonyok kifejezésére is kezdték őket használni. Mindennek alapján a határozókat két csoportba sorolta, úgymint *igazi helyhatározók* és *képes helyhatározók*. Utóbbi csoportot tovább bontotta az *általában vett képes helyhatározók* csoportjára, amelyeknek közelebbi meghatározására nincsenek külön fogalmi kategóriák (pl: gyönyörködik a virágokban) és a *jelentésbelileg közelebbről meghatározott képes helyhatározók* csoportjára (Klemm 1928). Mint ahogyan ez utóbbi csoport elnevezése is mutatja, az ide tartozó határozók által kifejezett gondolati viszonyok általános fogalmi kategóriákba sorolhatók.

5.3. A vonzat hagyományos értelmezése

A XX. század második felében íródott nyelvtanainkban a vonzat terminus általában a *képes helyhatározó* vagy az *állandó határozó* mellett *szinonimaként* fordul elő (MMNyR 1961, MMNy 1985), vannak azonban szerzők, akik kizárólag a vonzat terminust használják (Elekfi 1966, Hadrovics 1969).

5.3.1.

Például *A mai magyar nyelv rendszere* (MMNyR 1961) című tudományos leíró nyelvtan második kötetének IV. fejezetében („Az egyszerű mondat belső megszerkesztettsége és részei”) *B. Lőrinczy Éva* a vonzat elnevezést az állandó határozó terminust követően, általában zárójelben, szinonimaként, mintegy magyarázatként használja. Nézete szerint a határozóktól eltérően az *állandó határozó*, vagyis a *vonzat* és a főlérendelt mondatrész között nem csupán szintagmatikus kapcsolat van, hanem egyfajta lexikai kötöttség és egybetartozás is felismerhető: „A vonzó ige, névszó vagy kifejezés szinte maga mellé kívánja a megfelelő raggal, névutóval alakult határozót, ez mintegy állandó kísérője, velejárója a mondatban, mivel egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére csakis vele együtt, vele határozós szerkezetbe tömörülve képes. Az ilyenféle szerkezetekben előforduló ragos, névutós határozókat állandó határozóknak (másképp vonzatoknak) nevezzük.” (MMNyR II. 1961: 251.)

5.3.2.

A mai magyar nyelv (MMNy 1985) című egyetemi tankönyvben az állandó határozók szinonimájaként a **vonzatszerű határozók** terminus szerepel. A vonzatszerű határozók csoportjába azok a határozók kerültek, „amelyeknek

jelentését nem lehet közelebbről meghatározni” (MMNy 1985: 290), s amelyek alaptagjukkal nemcsak szintagmatikus viszonyban állnak, hanem attól alaki tekintetben is szorosan függenek. Az állandó határozó „bizonyos igékhez, névszókhoz, szókapcsolatokhoz hagyományos módon mindig azonos, mintegy szótárilag meghatározható – vonzatszerű – raggal vagy névutóval kapcsolódik.” (MMNy 1985: 330)

5.3.3.

Prószéky Gábor a „Határozók, szabad határozók” című 1989-ben publikált tanulmányában (Prószéky 1989: 220) az elmúlt időszakból három alapvető művet emelt ki, amelyek a vonzatokkal és azon belül elsősorban az igei vonzatokkal foglalkoztak. Elekfi László, H. Molnár Ilona és Komlósy András tanulmányairól van szó. Mindhárom szerző több írásában is részletesen tárgyalta a vonzat problematikáját, definiálta magát a fogalmat és elemezte a vonzatokkal kapcsolatos jelenségeket.

5.3.4.

Elekfi László (Elekfi 1966) az igék nyelvtani szerepéből kiindulva jut el a vonzat fogalmáig, amely nézete szerint a szótárt a szintaxissal összekötő *lexikológiai* fogalom. Vonzatdefiníciója azonban inkább szemantikai jellegű: „Vonzatnak nevezünk általában [...] az olyan névszót (ideértve a névmást is) vagy határozót, amely meghatározott nyelvtani alakban kapcsolódik egy másik szóhoz (igéhez, igei névszóhoz, melléknévhez) vagy úgy, hogy nélküle nincs meg az a jelentése, mint a szintagmában, vagy úgy, hogy az illető szófajnak csak bizonyos (jelentésánilag kötött) kategóriáihoz járulhat.” (Elekfi 1966:195.) Elekfi a tárgy mellett az alanyt és a kinetikus határozót is vonzatnak tekinti, ugyanakkor az állapothatározót és a statikushatározót nem tartja vonzatnak, mivel azok jelentéskülönbség nélkül fordulnak elő igés és igétlen mondat szerkezetben egyaránt.

A vonzatok számának meghatározásakor Elekfi egy-, két- és háromváltozós *predikátumfüggvényeket* vizsgál, s úgy véli, hogy a magyar igének nem lehet háromnál több szükséges vonzata. Ami az esetleges vonzatok számát illeti, úgy Elekfi leszögezi, hogy az igének több esetleges vonzata is lehet, mint három, igaz azok olykor alig különböztethetők meg az önálló határozóktól. A „lehetséges” vagy „esetleges” vonzatokon az olyan határozókat vagy tárgyat, nagyon ritkán az alanyt érti Elekfi, amelyek az igéhez annak igei mivoltából adódóan kapcsolódnak és az ige jelentését sem teljesebbé nem teszik, sem meg nem változtatják.

Az ige tartalmi oldala mellett a formait is rendkívül fontosnak tekinti, hangsúlyozva, hogy az ige lényegéhez – annak komplex jellegéből adódóan – a „jelentéstartalmi mozzanatokon kívül nyelvtani alaki mozzanatok is hozzátartoznak” (Elekfi 1966: 183). Éppen ez az alaki mozzanat, vagyis a *verbum*

finitum formája az, aminek jelentős mondatszervező szerepe van azáltal, hogy egy vagy több főnévvel kapcsolatban valamilyen viszonyt illetve viszonyokat fejez ki.

Elekfi meghatározásainak kiindulópontja lényegében azonos azzal, amit a MMNyR-ben találunk: a vonzatok kapcsán ő is ugyanazt a két tényezőt tartja a leglényegesebbnek, nevezetesen a vonzat *nyelvtani* alakját és azt a szerepet, amelyet a vonzat az ige *jelentéstartalmának* kifejezésében játszik. Ugyanakkor megállapítja, hogy bizonyos vonzatok az ige jelentését sem teljesebbé nem teszik, sem meg nem változtatják. Arra azonban nem kapunk választ, hogy miért tekintjük az ilyen határozókat mégis vonzatoknak s miben különböznek az ilyen fakultatív vonzatok a szabad határozóktól.

5.3.5.

H. Molnár Ilona 1966-ban azt írta, hogy a vonzat lényegének megállapítása mind a mai napig rejtély és titok, mivel megbízható kritériumok hiányában annak eldöntése, hogy egy adott határozó vonzatnak tekinthető-e vagy nem, gyakorlatilag a beszélő *nyelvérzékére* van bízva (H. Molnár 1966: 157). Fontosnak tartotta annak eldöntését, hogy voltaképpen szemantikai, logikai vagy grammatikai jelenség-e a vonzat, esetleg mindhárom egyszerre, vagyis egy grammatikai szabályszerűségekben megnyilvánuló jelentéstani-logikai jelenség.

Elekfi cikkét bírálva, későbbi tanulmányában H. Molnár kifejtette, hogy a vonzatot nem lehet szemantikai jelenséggént kezelni (H. Molnár 1969). Elekfitől eltérően a probléma olyan megoldását is elképzelhetőnek tartotta, amely a vonzat fogalmát nem kötné kategorikusan a bővítmények egyetlen szemantikailag vagy szintaktikailag meghatározott csoportjához sem. Nézete szerint az igék „vonzóereje”, vagy más szóval „erőtere” nem más mint az igék kategóriáját egészében átfogó törvényszerűségeknek egy-egy konkrét esetben való megnyilvánulása (H. Molnár 1969: 234). Következésképpen csak az olyan bővítményeket nevezte vonzatnak, amelyek valamely igei struktúrának a *megkülönböztető jegyei*. Eszerint az igék bővítményrendszere egymást kölcsönösen meghatározó struktúrákból áll, s az ige erőtere tulajdonképpen ezen *oppozicionális struktúrák* működési területe. H. Molnár abban látta a kötött, de nem kötelező és a szabad bővítmények közötti különbséget, hogy az előbbi – fakultatív volta ellenére is – megkülönböztető eleme egy adott igei vonzatstruktúrának, az utóbbi azonban nem. *Kötelező* vonzatnak tekinti azt a vonzatot, amely nélkül az ige nem állhat (pl: *sejt vmit, alapszik vmin*), *fakultatívnak* azt a vonzatot, amely nélkül az ige állhat (pl: *olvas vmit, gondolkodik vmin*).

H. Molnár szerint az igék bővítményrendszerét alkotó vonzatstruktúrák elkülönítésének legfőbb elve a *tranzitivitás*. Ebből adódóan a tárgyban az ige bővíthetőségének jelképét látja; a tárgy mint a tranzitív és az intranzitív struktúrák megkülönböztető jegye, mindig kötött bővítmény, mindig vonzat. H. Molnár 700 ige mintegy 2000 struktúráját elemezve jut arra a megállapításra, hogy a tárgynak a

határozói bővítmények között vannak a rokonai és mindazok a bővítmények, amelyeknek *struktúramegkülönböztető* szerepük van, a tárgyhoz hasonló funkciót töltenek be. A határozókra igen jellemző, hogy milyen viszonyban vannak a tárggyal; a tárggyal váltakozni képes határozók ugyanis struktúramegkülönböztető jegyek, vagyis vonzatok (pl: *vár vkit, vkire; átugrik vmit, vmin*). A tárgyszerű és a tárggyal váltakozni képes határozók mellett H. Molnár vonzatoknak tartja az igekötős igék igekötője által meghatározott bővítményeket. Ez utóbbi határozók – a tárgyszerű és a tárggyal váltakozó határozókkal ellentétben – legtöbbször nem a cselekvés objektumát fejezik ki, ám mégis van közös vonásuk: *az irányulás mozzanata* (H. Molnár 1969: 237-241). (Az irányulás fogalmának megjelölése nem új a magyar szakirodalomban, például Riedl Szende nyelvtanában az ige vonzó erejének definiálásakor is találkozunk vele; lásd Riedl 1864: 247.) H. Molnár a tranzitivitást és ezáltal a vonzat fogalmát határozza meg az irányulás segítségével: „az igének van egy általános + – objektum irányulás alapjelentése vagy strukturális jegye, amely bővítését szabályozza, illetve magyarázza” (H. Molnár 1973: 128). Ennek alapján az igéhez a legszorosabban az alany, a tárgy, illetve a velük rokon funkciójú határozók kötődnek. Ugyancsak az irányulás jegyének segítségével válaszolja meg H. Molnár korábbi cikkeiben felvetett kérdését a vonzat természetére vonatkozóan: „most már világos, hogy egy magasabb szinten a vonzatnak egyszerre van grammatikai és szemantikai funkciója, pontosabban funkciója kétoldalú” (H. Molnár 1973: 129).

A H. Molnár által javasolt vonzatdefiníció gyakorlatilag változtatás nélkül szerepel az *Új magyar nyelvtanban*. (É. Kiss Kiefer Siptár 1998). Ezen definíció szerint a vonzatok az ige kötött bővítményei. Ezek lehetnek a tárgy (fogja a tollat), a tárgyszerű határozó (békére vágyik), a tárggyal váltakozó határozó (golyóvá formál valamit), az igekötőtől előírt határozó (beleesik az árokba), az igekötő hiányából adódó kötelező határozó (a fűre heveredik) (H. Molnár 1969: 242, É. Kiss 1998: 201).

5.3.6.

Komlósy András (Komlósy 1983) vonzatokra vonatkozó megállapításai a hagyományos, valamint az Elekfi- és H. Molnár-féle felfogás bizonyos tételeinek összegzése. Prószéky cikke (Prószéky 1989: 221-222) hat szempontot említ, amelyek szerint Komlósy elkülöníti a vonzatokat a szabad határozóktól. Ennek alapján a vonzatokat az jellemzi, hogy nem „szó szerinti” jelentésben állnak a mondatban, mondatná tesznek valamit, ami önmagában nem teljes értékű mondat és nem a mondategészhez, hanem egy-egy mondatrészhez járulnak. Ezzel szemben a szabad határozók mindig „szó szerinti” jelentésükben állnak a mondatban, az őket befogadó mondat jelentését nem változtatják meg, csupán kiegészítik, és használatuk nem kötődik a befogadó mondat valamely részének tulajdonságaihoz.

Az 1992-ben megjelent *Strukturális magyar nyelvtan* első kötetében

(SMNy1992), Komlósy: „Régensek és vonatok” c. tanulmányában (Komlósy 1992: 299-529) foglalja össze vonatelméletét. Ebben az értelmezésben a vonat *viszonyfogalom*, ezért egy adott nyelvi egység csak abban az esetben azonosítható vonatként, ha utalás történik a *vonzatrelációt* létrehozó másik elemre is. Ezen relációs jelleg miatt a vonat fogalmi tartalma olyan definícióban ragadható meg, amely a reláció másik elemére, vagyis a régensre is utal. Az egyes nyelvi egységeknek nem állandó tulajdonsága a vonatok körébe való tartozás, s ezért csupán meghatározott mondatokban, meghatározott régensek mellett válnak olyan nyelvi egységekké, amelyeket vonatként lehet definiálni. Ebből adódóan a mondat vonatrelációinak feltárása elsődlegesen a régens ismérveinek a meghatározását teszi szükségessé, s csak ezt követően kerülhet sor a vonat specifikumának definiálására.

-5.3.6.1.

A *régens* fogalmának definiálásakor Komlósy abból a tényből indul ki, mely szerint a nyelvi egységek egy bizonyos csoportja meghatározza saját környezetét. Ezeknek a nyelvi egységeknek állandó igénye az, hogy körülöttük meghatározott számú és megfelelő minőségű nyelvi egység legyen jelen. Első megközelítésben tehát azokat a nyelvi egységeket nevezhetjük régenseknek, amelyek környezetüket azáltal határozzák meg, hogy megkövetelik bizonyos más nyelvi egységek jelenlétét. A régensek jelölik a mondatban megfogalmazott tényállás *szereplőinek a tulajdonságait*, a szereplők közötti *viszonyokat* és azt az *eseményt*, amelyben a szereplők részt vesznek. Ugyanaz a régens eltérő szereplőkkel is megnevezheti az azonos viszonyokat. Ez azonban csak abban az esetben valósítható meg, ha a régensek szemantikai szerkezetének ún. *üres* helyeit mindig más, vagyis változó nyelvi egységek töltik be. A régensek tehát a nyelv azon elemei, amelyek az őket tartalmazó mondatokban bizonyos számú, meghatározott szemantikai és morfoszintaktikai / grammatikai tulajdonságokkal rendelkező nyelvi egység jelenlétét követelik meg, illetve teszik lehetővé. A grammatikailag helyesnek minősíthető mondatokban régensek tehát csak meghatározott jelentéskörbe tartozó és meghatározott grammatikai tulajdonságokkal felruházott vonzataikkal fordulnak elő (Komlósy 1992: 316). A vonatok számát a régensek határozzák meg, azonban a régensek mindig csak korlátozott számú (általában 1-4) vonatot vehetnek maguk mellé.

-5.3.6.2.

Általános megközelítésben Komlósy azokat a nyelvi egységeket nevezi *vonzatoknak*, amelyeknek jelenlétét egy adott mondatban vagy szerkezetben a régens grammatikai tulajdonságai követelik meg, illetve teszik lehetővé. A vonatok mintegy kielégítik a régensek követeléseit s ezáltal mondatná formálódnak egy olyan szót vagy szerkezetet, amelyek önmagukban nem lennének teljes értékű

mondatok. Éppen ezért a vonzatok általában nem hagyhatók el a megjelenésük feltételeit meghatározó régenst tartalmazó mondatokból.

Egy-egy bővítmény vonzat-voltának igazolására az *elhagyhatóság kritériuma* alkalmazható: amennyiben egy meghatározott mondatból egy adott bővítmény elhagyása értelmetlen vagy grammatikailag helytelen mondatot eredményez, úgy a szóban forgó bővítményt vonzatnak tekintjük. Az elhagyhatóság kritériuma azonban önmagában nem alkalmas a vonzat fogalmának definiálására, ám elhatároló kritériumként használható egyfelől a vonzatok és a szabad határozók, másfelől a kötelező és a fakultatív vonzatok differenciálásakor.

Attól függően, hogy a régens megköveteli, vagy csak lehetővé teszi bizonyos vonzatok meglétét a mondatban, a vonzatok lehetnek *kötelezők* vagy *fakultatívak* (Komlósy 1992: 317-318). Vonzatnak csak az elhagyhatatlan bővítmények tekinthetők, ám az elhagyhatósági próbával azonosított vonzatok nem föltétlenül kötelező vonzatai a régensüknek. Következésképpen az elhagyhatóság kritériuma némiképp módosul a kötelező és a fakultatív vonzatok azonosítása esetében, ugyanis a fakultatív vonzat csak akkor válhat elhagyhatatlanná, ha olyan szabad határozó kerül mellé, amely a vonzat nélküli mondatban nem szerepelhet (Komlósy 1992: 318). Tehát a kizárólag elhagyhatatlan bővítményeket tartalmazó mondatban minden vonzat kötelező, hiszen a fakultatív vonzat jelenlétének az a feltétele, hogy egy bizonyos szabad határozó is szerepeljen a mondatban.

A vonzatok fontos jellemzője, hogy milyen viszonyító elemmel (eset, előljáró, névutó stb.) kapcsolódnak a régenshez. A viszonyító elem milyenségét a régens határozza meg, amit például az eseteknél úgy fogalmazhatunk meg, hogy a régens *esetet ad* vonzatának. Azonban a régens a vonzatának nem csak esetet, hanem *tematikus szerepet* is ad. A vonzatok ugyanis nem rendelkeznek annyiféle különböző tulajdonsággal, ahányféle régens és vonzat van, hanem meghatározott, egy-egy osztályt jellemző tipikus ismérvek vannak. Ez tette lehetővé azonos mondatnani általánosítások megtételét, amelyek egyes vonzattípusokra vonatkoznak. Egy ilyen általánosítás eredménye a *Théta-szerep* vagy *tematikus szerep* fogalma is, ami tulajdonképpen nem más, mint a különböző fogalmi szerepek egy-egy osztályát jellemző jegy. A *Théta-szerep* hatással van a bővítmények kifejezési lehetőségeire, mivel a bővítmények grammatikai tulajdonságait nagymértékben befolyásolja az általuk betöltött fogalmi szerep. Azokat a fogalmi szerepeket, amelyek a vonzatok viselkedését azonos módon determinálják, ugyanazon általánosabb szereptípus képviselőinek tekinthetjük, s ezeket az általános szereptípusokat nevezzük tematikus szerepeknek vagy théta szerepeknek. Az azonos tematikus szerep alá csoportosítható fogalmi szerepeket közös tartalmi jegyek jellemzik, amelyekről az egyes tematikus szerepek az elnevezésüket (pl.: Agens, Patiens, Experiens, Instrumentum stb.) kapták (Komlósy 1992: 359).

A tematikus szerepek feltételezését a vonzatok tulajdonságaiban fellelhető szisztematikus különbségek indokolják, s ebből adódóan az egyes tematikus szerepek leírásai ezeknek a tulajdonságoknak az összessége. A leírást az határozza meg, hogy az adott tematikus szerepet betöltő vonzatok milyen valóságbeli összefüggésekre leképezve láttatják a régens jelentését. A régensnek tehát mint az általuk ábrázolt dráma cselekményének hordozói szétosztják a különböző szerepeket a vonzatok között, azaz meghatározzák a vonzatok tematikus szerepét, vagyis a tematikus szerepet a vonzatok a régensüktől kapják.

Amikor azt mondjuk, hogy egy ígének vonzatai vannak, tulajdonképpen azt is kifejezésre juttatjuk, hogy az adott ígét tartalmazó mondat hiányos, vagyis grammatikailag helytelen a vonzatok nélkül. A mondatban megjelenő vonzatoknak mind mennyiségileg, mind minőségileg meg kell felelniük a régens által előírt követelményeknek. Arról, hogy az adott régens mellett a megfelelő, minden szempontot kielégítő vonzatok szerepeljenek az ún. *théta-kritérium* gondoskodik, amikor is előírja, hogy egyfelől a régens szemantikai struktúrája által determinált összes *théta-szerepet* ki kell osztani az arra alkalmas referenciális nyelvi egységeknek, másfelől pedig minden théta szerepet igénylő nyelvi egységnek meg kell kapnia a megfelelő *théta-szerepet*.

5.3.7.

A *Magyar leíró nyelvtani segédkönyvben* (MLNyS 1994) Rácz Endre írásai alapján Keszler Borbála foglalja össze a problémát – a mű jellegéből adódóan igen tömören és lényegretörően. A vonzatokkal kapcsolatos egyik legelterjedtebb mai álláspontot képviselve, a szerzők megállapítják, hogy a bővítményeknek két nagy csoportja különböztethető meg: a *kötött* és a *szabad bővítmények*. A kötött bővítményeket másképp vonzatoknak nevezik. Vonzatdefiníciójuk *szemantikai* jellegű: „A vonzat olyan bővítmény, amelynek jelentése szervesen hozzátartozik az alaptag jelentéséhez, olyan mozzanattal egészíti ki az alaptag jelentését, amelyet az szükségképpen megkíván.” (MLNyS 1994: 77) A kötelező és a fakultatív vonzatok megkülönböztetése elsődlegesen szintaktikai alapra épül, ám az alaptag szemantikai struktúráját is figyelembe veszi. A *kötött kötelező bővítmény*, vagyis a kötelező vonzat az elliptikus szerkezetek kivételével soha nem maradhat el az alaptag mellől a struktúra sérülése nélkül (pl: *jártas vmiben; Pista jártas a matematikában*, de **Pista jártas*). Ezzel szemben a *kötött fakultatív bővítmény*, vagyis a fakultatív vonzat elmaradhat az alaptag mellől, jóllehet hozzátartozik annak jelentésstruktúrájához (pl: *szerelmes vkibe; Pista szerelmes Annába*; ill. *Pista szerelmes*).

5.3.8.

A 2000-ben megjelent *Magyar Grammatika* szintén a *kötött bővítményeket* nevezi vonzatoknak (MG 2000: 355). Az 1994-es segédkönyvhöz képest újdonságnak

számít azonban a *régens* terminus használata, melynek definíciója gyakorlatilag a Komlósy-féle (Komlósy 1992: 323) meghatározásra épül.

Befejezés

Amikor Brassai a naphoz és bolygóihoz, a fejedelemhez és vazallusaihoz avagy Tesniére az atom vegyértékéhez, illetve az aktáns-elméletében egy „mini drámához” hasonlítja a fent bemutatott viszonyokat, tulajdonképpen komprimált formában és igen szemléletes módon megfogalmazta a vonzat problématicájának a lényegét. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a hasonlatok nem meghatározott nyelvi egységekre, hanem kizárólag az ígére vonatkoztak.

A vonzat terminus történetének rövid áttekintése alapján megállapítható továbbá, hogy – a terminológiai különbségek és az eltérő megközelítések ellenére – a különböző vonzatdefiníciók egy lényeges pontban megegyeznek. Minden definíció arra épül, hogy valamilyen módon meghatározza a szavak közötti viszonyok jellegét és e viszonyok kialakításáért felelős nyelvi egységeket, illetve azok funkcióit és tulajdonságait.

Irodalom

- Anderson, J. M. 1977: *On Case Grammar: Prolegomena to a Theory of Grammatical Relations*, Cambridge
- Bachát L. 1980: „Az állandó határozók néhány kérdése”, *Irodalom és nyelvtudomány. Acta, Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 8/C: 101-109.
- Balogh P. 1897: „A határozók osztályozása, I-II.”, *Magyar Nyelvőr* 26: 245-252, 384-392.
- Brassai S. 1860: „A magyar mondat. I. Értekezés. Általános elvek”, *Magyar Akadémiai Értesítő* I.: 279-399.
- Brassai S. 1863-1865: „A magyar mondat. II. Értekezés. Tüzetes rész”; „III. Értekezés. Tüzetes rész”, *Magyar Akadémiai Értesítő* III.: 3-127, 173-409.
- Elekfi L. 1966: „Az ígék szótári ábrázolásáról”, in Országh L. (szerk.): *Szótártani tanulmányok*, Budapest, 183-214.
- É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest
- Farkas J. 1816: *Ungarische Grammatik*, Wien
- Fillmore, C. J. 1968: „The case for case”, in Bach, E. Harms, R. (eds.): *Universals in Linguistic Theory*, New York
- Gulya J. 1978: *Gyarmathi Sámuel*, Budapest
- Gyarmathi S. 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár
- Hadrovics L. 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest
- Hadrovics L. 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest

- H. Molnár I. 1966: „A vonzat és a jelentés kérdéséhez”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV, Budapest, 157-165.
- H. Molnár I. 1969: „Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VI, Budapest, 229-270.
- H. Molnár I. 1973: „A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IX, Budapest, 123-146.
- Horrocks, G. C. 1987: *Generative Grammar*, London
- Kardos A. 1900: „Hányadán is vagyunk a határozókkal?”, *Magyar Nyelvőr* 29: 245-252.
- Károly S. 1964: „Az egyszerű mondat szerkezeti egységei”, in Egriné Abaffy E. (szerk.): *Szöveggűjtemény a nyelvészeti kötelező irodalom területéről* II., Budapest, 163-185.
- Kis-Erős F. 1915: *A magyar nyelv*, Pest
- Klemm A. 1928: *A mondattan elmélete*, Budapest
- Komlósy A. 1983: Vonzatok és szabad határozók az egyszerű mondatban; a „Fejezetek egy magyar strukturális mondattanból” munkálat próbafejzete (kézirat), MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
- Komlósy A. 1992: „Régensek és vonzatok”, in Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan: I. Mondattan*, Budapest
- Kövesdi P. 1686: *Elementa Linguae Hungaricae*, Lőcse
- MG 2000: *Magyar Grammatika* (szerk. Keszler B.), Budapest
- Mill, J. S. 1874: *A deductív és az inductív logika rendszere mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszerének előadása*, Budapest
- Márton J. 1812: *Praktische Ungarische Sprachlehre*, Wien
- MLNyS 1994: Faluvégi K.– Keszler B.– Laczkó K. (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Budapest
- MMNy 1985: Rácz E. (szerk.): *A mai magyar nyelv*, Budapest
- MMNyR 1961: Tompa J. (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I-II*, Budapest
- MNyR 1846: *A magyar nyelv rendszere* (Czuczor G. Nagy J. Fábíán G. Jászay P. – Vörösmarty M.), Buda
- Pereszlényi P. 1702: *Grammatica Lingvae Vngaricae*, Nagyszombat
- Prószéky G. 1989: „Határozók, szabad határozók”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, Budapest, 213-240.
- Riedl Sz. 1864: *Magyar Nyelvtan*, Pest
- Robins, R.H. 1999: *A nyelvészet rövid története*, Budapest
- Simigné Fenyő S. 1998: „Verb – Centred theories”, *Publicationes Universitatis Miskolciensis* IV., Miskolc, 23-55.
- Simonyi Zs. 1888-1892: *A magyar határozók* I-II, Budapest
- Simonyi Zs. 1889: *A magyar nyelv*, Budapest
- SMNy 1992: *Strukturális magyar nyelvtan: I. Mondattan*, (szerk. Kiefer F.),

Budapest

- Szalai I. 1831: *Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulók számára*, Pest
- Szathmári I. 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest
- Szenczi M. A. 1610: *Novae Grammaticae Vngaricae*
- Szinnyei J. 1885: *Rendszeres magyar nyelvtan*
- Szvorényi, J. 1861: *Magyar nyelvtan*
- Telegdi Zs. 1981: „A «nyelvi jel» fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 13, Budapest, 163-195.
- Vajda P. 1840: *Magyar nyelvtan*, Buda